

شکل‌گیری اعتماد اجتماعی و فراتحلیل عوامل مؤثر در آن

دکتر مهرداد جواهری پور^۱

محمد رحیمی^۲

رضا مؤمن پور^۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۲/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۷/۲۴

چکیده

در این پژوهش به بررسی مفهوم و نظریه‌های شکل‌گیری اعتماد اجتماعی پرداخته شده و با روش فراتحلیل، تعدادی از پژوهش‌های انجام شده در مورد اعتماد اجتماعی در ایران بررسی می‌شود. در این پژوهش، برای انجام فراتحلیل ابتدا به طبقه‌بندی مبانی نظری تحقیقات پرداخته شده و سهم هر یک از تئوری‌های سطح خرد (اعتماد در روابط شخصی و خصوصی)، سطح میانی (اعتماد عام و تعمیم یافته به عموم مردم و اعتماد به گروه‌های واسطه و سازمان‌ها و موسسات کوچک) و سطح کلان (اعتماد به دولت و نهادها و سازمان‌های دولتی) در تحقیقات مشخص شده است. علاوه بر آن پژوهش‌ها به لحاظ روش‌شناختی طبقه‌بندی شده و در این بخش هر تحقیقی را به لحاظ نوع روش تحقیق، تعداد فرضیات، جامعه آماری، حجم نمونه، روش نمونه‌گیری و تکنیک گردآوری داده‌ها، توصیف نموده و سهم هر یک از این مقوله‌ها در روش‌شناسی محاسبه شده است. جامعه آماری این پژوهش کلیه تحقیقات و پیمایش‌های داخل کشور است که از سال ۱۳۷۰ به بعد توسط دانشگاه‌ها، سازمان‌ها و موسسات دولتی در خصوص اعتماد اجتماعی مردم انجام گرفته و مجری آن دارای تحصیلات کارشناسی ارشد و بالاتر بوده است. در این پژوهش با تأکید بر رویکردی تلفیقی و چند عاملی، عوامل مؤثر بر اعتماد اجتماعی به عوامل زمینه‌ای و اجتماعی تقسیم شده و مورد بررسی قرار گرفته و پیشنهادهایی برای افزایش اعتماد اجتماعی در جامعه ارائه شده است.

واژه‌های کلیدی: اعتماد اجتماعی، فراتحلیل، عوامل زمینه‌ای، عوامل اجتماعی.

۱- استادیار گروه جامعه‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی؛ تهران، ایران. mehrdadjavaheri@yahoo.com

۲- دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی واحد تهران مرکزی، مدرس دانشگاه آزاد اسلامی واحد خلخال، نویسنده اصلی.

۳- کارشناس ارشد جامعه‌شناسی.

۱. مقدمه

اعتماد اجتماعی^۱ یکی از مقولات و عناصر بنیادین در برقراری تعامل اجتماعی و یکی از عناصر اساسی نظم در جامعه است. در اثر افزایش اعتماد اجتماعی، نهادهای مدنی شکل می‌گیرند و روابط اجتماعی در افراد نهادینه می‌شود. در چند دهه اخیر مفهوم اعتماد اجتماعی با چشم اندازهای متفاوتی در نظریات اجتماعی مطرح گردیده و به عنوان یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های توسعه اجتماعی - اقتصادی در جهان مدرن مطرح است. امروزه در همه جوامع اعم از توسعه یافته و یا در حال توسعه شاهد گسترش ارتباطات هستیم و با توجه به فواصل زمانی و مکانی و اینکه توسعه ارتباطات این فواصل را در نور دیده و به افراد، گروه‌ها و سازمان‌های مختلف، امکان برقراری روابط متقابل را می‌دهد، لزوم وجود اعتماد، بیش از پیش احساس می‌شود.

اعتماد از پیش شرط‌های اساسی برای توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی هر جامعه‌ای محسوب می‌شود. با بسط و گسترش فرهنگ اعتماد می‌توان به جای ارزش‌های منفی مانند دروغ، کلاهبرداری، چالپوسی، نفاق و غیره، ارزش‌های اخلاقی مثبت مانند صداقت، راستگویی، انصاف، امانداری، تعهد و شهامت را در جامعه پروراند. پژوهش‌های انجام گرفته حاکی از آن است که در جوامعی که اعتماد بالایی وجود دارد، مسئولیت‌پذیری بیشتری در سطوح پایین جامعه دیده می‌شود و در جوامعی که اعتماد کمتری وجود دارد، به نوعی فرار از مسئولیت مشهود است (Erden and Erden, 2009: 2180). علاوه بر این اعتماد از شاخص‌های مهم در جامعه تلقی می‌شود و کاهش آن می‌تواند زمینه را برای رشد نابسامانی‌ها و بی‌نظمی‌ها و رشد جرایم و انحرافات در جامعه فراهم سازد. با توجه به اهمیت بحث اعتماد در تعاملات اجتماعی، این پژوهش به بررسی فراتحلیلی اعتماد اجتماعی با توجه به پیمایش‌های صورت گرفته در ایران از سال ۱۳۷۰ تاکنون می‌پردازد. پیمایش‌های انجام شده حاکی از آن است که اعتماد اجتماعی نسبت به گروه‌ها و اقشار مختلف دارای تفاوت معنی‌داری است. میزان اعتماد به اقشار و گروه‌ها در شرایط اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی مختلف و حتی در زمان‌های مختلف نیز تغییرات معنی‌داری را نشان می‌دهد. اندیشمندان علوم اجتماعی تفسیرهای متفاوتی را از این تغییرات ارائه داده‌اند، اما اینکه اعتماد اجتماعی چیست؟ عمده‌ترین عوامل شکل‌گیری اعتماد اجتماعی به لحاظ رویکرد نظری کدامند؟ و تأثیر عوامل مؤثر در شکل‌گیری اعتماد اجتماعی و یا عناصر مفهومی آن، از طریق فراتحلیل تحقیقات انجام شده در ایران به چه صورت است؟ از عمده‌ترین مباحثی است که در این نوشتار به آن‌ها پرداخته می‌شود.

اعتماد اجتماعی یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های توسعه اجتماعی و گسترش مدرنیته است. همچنان که از شواهد کتاب‌ها و مقالات بسیاری که اخیراً در مورد مفهوم اعتماد و نظریه‌های مربوط به آن نوشته شده بر می‌آید، اعتماد را به آسانی نمی‌توان تعریف کرد. به علاوه، آنچه موضوع را بیشتر پیچیده می‌کند، مترادف‌های بسیاری است که برای آن وجود دارد از جمله اشتراک، همدلی، تحمل و برادری، وابستگی، اطمینان، اعتقاد، وثوق، باور، ایمان، به دیگری تکیه کردن و غیره. "اعتماد در زبان فارسی مترادف با تکیه کردن، واگذاشتن کار به کسی، اطمینان، وثوق، باور و اعتقاد به کار گرفته می‌شود" (عمید، ۱۳۶۹: ۲۰۱). در فرهنگ لغت آکسفورد اعتماد به معنی اطمینان به بعضی از صفات یا ویژگی یک شخص و یا حتی درستی و حقانیت یک نظریه تعریف شده است. با وجود اینکه تاکنون اندیشمندان اجتماعی تعاریف مفهومی بسیاری از اعتماد مطرح کرده‌اند که دارای تفاوت‌های زیادی است و همگی آن‌ها در مورد تعریف این مفهوم وفاق ندارند. در زیر به برخی از این تعاریف اشاره می‌شود:

1. social trust

امیل دورکیم^۱ (۱۹۶۴)، "اعتماد را آرامشی می داند که حاصل زندگی مسالمت آمیز بشر در کنار همنوعانش در حالت صلح و به دور از هر گونه دشمنی و خصومت است. گتورگ زیمل^۲ (۱۹۷۱)، اعتماد را معادل کلمه ایمان^۳ به کار می برد و به اعتقاد وی نوعی ایمان و اعتقاد به افراد جامعه است (گلایبی، ۱۳۸۳: ۲۸). در کارهای فردیناند تونیس^۴ (۱۹۴۴) "در جوامع سنتی یا گمین شافت^۵ اعتماد مانند احترام و حس تعلق شخصی، فضیلتی برای افراد است، در حالی که در جوامع مدرن یا گزل شافت^۶ اعتماد غیر شخصی و رسمی است" (از کیا و دیگری، ۱۳۸۴: ۱۵۶).

تالکوت پارسنز^۷ (۱۹۵۵) عامل ایجاد اتحاد و انسجام اجتماعی و ثبات و نظم را اعتماد می داند. به عقیده وی "اعتماد، این باور را در افراد ایجاد می کند که دیگران به منظور دستیابی به یک موقعیت گروهی از منافع شخصی دست می کشند. وی نظام منسجم را نظامی می داند که بتوان به عاملان آن در انجام وظایفشان اعتماد کرد که این امر خود به پایداری و نظم سیستم اجتماعی کمک می کند" (انعام، ۱۳۸۰: ۲۵).

آنتونی گیدنز^۸ (۱۹۸۸) در تعریف اعتماد به فرهنگ آکسفورد استناد می کند و "اعتماد را به عنوان اطمینان یا اتکا به نوعی کیفیت، یا صفت و یا اطمینان به حقیقت عبارت یا گفته ای توصیف می کند. به اعتقاد وی اعتماد نوع خاصی از اطمینان است و چیزی یکسره متفاوت از آن نیست" (گیدنز، ۱۳۸۴: ۳۷).

رونالد اینگلهارت^۹ (۱۹۹۰) در تعریف خود از اعتماد به جنبه قابلیت پیش بینی رفتار توجه داشته و عقیده دارد "اعتماد یا عدم اعتماد به تشکیل انتظارات در شرایط اطلاعاتی ناقص کمک می کند و اعتماد این انتظارات را در بر می گیرد که رفتار دیگری به طرز قابل پیش بینی دوستانه خواهد بود و در جهت مخالفت رفتار مودبانه یا غیرقابل اعتماد افراد، عدم اعتماد تلقی می شود" (اینگلهارت، ۱۳۸۲).

نیکلاس لوهمان^{۱۰} (۱۹۷۹) اعتماد را به معنی مطمئن بودن درباره کنش های احتمالی دیگران در آینده تعریف می کند و عنوان می کند که اعتماد با مفهوم مخاطره و ریسک در ارتباط است. به اعتقاد لوهمان کارکرد اعتماد در نظام اجتماعی این است که عدم تعین اجتماعی را کاهش می دهد.

مارتون دویج^{۱۱} (۱۹۶۸) نیز معتقد است که اعتماد عبارت است از انتظار وقوع رویداد، به طوری که این انتظارات منجر به رفتاری گردد که در صورت برآورده شدن انتظارات فرد، پیامدهای انگیزشی مثبتی در وی ایجاد کند و در غیر این صورت پیامدهای منفی در پی داشته باشد.

پیوتر زتومکا^{۱۲} (۱۹۹۰) اعتماد و اعتماد کردن را نوعی استراتژی مهم در مواجهه با شرایط نامعین و کنترل آینده می داند (زتومکا، ۱۳۸۶: ۲۹). جیمز کلن^{۱۳} (۱۹۶۰) اعتماد را وارد کردن عنصر خطر در کنش با دیگران دانسته و اعتماد را با مخاطره در ارتباط می داند.

-
1. Emile Durkheim
 2. George Simmel
 3. faith
 4. Ferdinand Tonnies
 5. gemeinschaft
 6. gesellschaft
 7. Talcott Parsons
 8. Anthony Giddens
 9. Ronald Inglehart
 10. Nikolas Luhman
 11. Marton Dutsch
 12. Pieter Sztompka
 13. Jamess Coleman

فرانسیس فوکویاما^۱ (۱۹۹۵) اعتماد را به عنوان انتظاری که در یک جامعه از رفتار مقرراتی، مسئولانه و همیارانه بخشی از اعضای دیگر جامعه که بر هنجارهای مشترک عام مبتنی است، تعریف می‌کند (مسائل اجتماعی ایران، ۱۳۸۳: ۳۰۶). از نظر کلاوس افه^۲ (۱۹۹۵) اعتماد به معنای باور به عملی است که از دیگران انتظار می‌رود. وی همچنین "اعتماد را فرضی شناختی می‌داند که کنشگران فردی یا جمعی / گروهی در تعامل با دیگران به کار می‌بندند" (به نقل از تاجبخش، ۱۳۸۴: ۲۰۸).

اریک اریکسون^۳ (۱۹۶۸) روانشناس مشهور در بعد روان‌شناختی، اعتماد بنیادی را مورد توجه قرار داده و به اعتقاد وی "اعتماد بنیادی، نگرشی است نسبت به خود و دنیای پیرامون که حاصل تجربیات شخصی در اوایل زندگی است" (گیدنز، ۱۳۷۸: ۶۴).

دیوید جانسون^۴ (۱۹۹۳) معتقد است اعتماد یک ویژگی شخصی ثابت و بلا تغییر نیست، بلکه جنبه‌ای از روابط است که پیوسته در حال تغییر بوده و برای ایجاد ارتباط، فرد باید بتواند فضایی آکنده از اعتماد را ایجاد کند که ترس از طرد شدن را کاهش و امید به پذیرش و حمایت و تأیید را افزایش دهد.

در یک جمع بندی کلی اشتراکات تعاریف فوق را می‌توان این‌چنین برشمرد: ۱- اعتماد در فرآیند روابط اجتماعی بین افراد و سازمان‌های اجتماعی با همدیگر تبلور می‌یابد. ۲- اعتماد متضمن نوعی انتظار است. ۳- اعتماد در شرایط و وضعیت مخاطره آمیز وجود دارد. مفهوم عدم تعین اجتماعی^۵، یعنی عدم پیش بینی رفتارها و امور نیز با مفهوم اعتماد توأم می‌باشد. ۴- حسن ظن فرد نسبت به سایر اعضای جامعه نیز عنصر کلیدی اعتماد محسوب می‌شود؛ چرا که با وجود عدم قطعیت‌ها و وجود خطر در روابط، افراد به خاطر حسن ظن و احساس مثبتی که به یکدیگر دارند به هم اعتماد می‌کنند. ۵- اعتماد واقعی اجتماعی و فرهنگی است. ۶- اعتماد خصلت نسبی و متغیر دارد یعنی اینکه در یک جامعه در دوره‌های مختلف تاریخی تغییر می‌کند.

چارچوب نظری شکل‌گیری اعتماد اجتماعی

در بررسی پیشینه مطالعاتی پیرامون اعتماد اجتماعی، ضعف عمده در کمبود مطالعه نظری و تجربی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری اعتماد اجتماعی است. با مروری بر نظریه پردازی‌های صورت گرفته، اعتماد و نظریه‌های مربوط به آن را می‌توانیم در سه سطح خرد^۶، میانی^۷ و کلان^۸ مورد توجه قرار دهیم. در هر یک از این سطوح، می‌توان تئوری‌های متفاوتی را قرار داد که هر یک از منظر و دیدگاه خاصی به اعتماد می‌نگرند.

در سطح خرد، اعتماد به عنوان ویژگی فردی مطرح می‌شود و بر احساسات، عواطف و ارزش‌های فردی تأکید می‌گردد و در بررسی اعتماد تئوری‌های شخصیت و متغیرهای فردی مورد توجه قرار می‌گیرد. بر اساس این دیدگاه اعتماد با مفاهیمی چون همکاری^۹، صداقت^{۱۰}، وفاداری^{۱۱}، صمیمیت^{۱۲}، امید^{۱۳} و دگرخواهی^۱ ارتباط نزدیکی دارد. نظریه پردازانی

1. Francis Fukuyama
2. Claus Offe
3. Erik Erikson
4. David Johnson
5. social indetermination
6. micro
7. middle
8. macro
9. cooperation
10. honesty
11. loyalty
12. sincerity
13. hope

همچون کلمن (۱۹۶۰)، اریکسون (۱۹۶۸)، بلاو (۲۰۰۳) و جانسون (۱۹۹۳) و ... از منظر نظریه های خرد به بررسی و تحلیل مفهوم اعتماد پرداخته اند. نظریه پردازان خردنگر به منظور تحلیل معنا و مفهوم اعتماد سطح تحلیل خرد و سطح مطالعه کنش را برگزیده اند. همه این نظریه پردازان اعتماد را به عنوان یک ویژگی فردی و متأثر از کنش های افراد در نظر می گیرند.

در سطح کلان اعتماد به عنوان ویژگی روابط اجتماعی و یا ویژگی نظام اجتماعی و به طور کلی به عنوان یک ویژگی جمعی مفهوم سازی می شود. نظریه پردازانی مانند دورکیم (۱۹۶۴)، تونیس (۱۹۴۴)، زیمل (۱۹۷۱)، پارسنز (۱۹۵۵)، اینگلهارت (۱۹۹۰)، پاتنام (۱۹۹۳)، فوکویاما (۱۹۹۵)، لوهمان (۱۹۷۹) و غیره سعی کرده اند با تاکید بر ساخت اجتماعی جامعه، به مطالعه اعتماد اجتماعی بپردازند. همه این نظریه پردازان سطح تحلیل کلان را برای بررسی خود درباره اعتماد برگزیده اند.

همین طور در بررسی و تحلیل مفهوم اعتماد، سطح مطالعه خود را بر روی ساخت اجتماعی متمرکز ساخته اند. در بینابین نظریه های خرد و کلان اعتماد، نظریه پردازانی چون گیدنز (۱۹۸۸) با طرح تئوری ساختار بندی^۲ هر گونه تقلیل گرایی^۳ را در بررسی مفهوم اعتماد رد کرده و با تلفیق سطح تحلیل خرد و کلان و سطح مطالعه ساخت و کنش به بررسی و تحلیل مفهوم اعتماد پرداخته اند. به عقیده گیدنز "در جوامع پیش از مدرن اعتماد از نوعی پایبندی چهره دار و مبتنی بر هم حضوری بوده است. در حالی که در عصر مدرنیته و جهان مدرن امروزی وضعیت این چنین نیست. اعتماد غیر شخصی به دیگران ناشناس ناشی از ماهیت رشد یابنده نظام های انتزاعی می باشد. وجه عمده اعتماد در دوران مدرنیته، پایبندی بی چهره ای است که در نظام های تخصصی معنا پیدا می کند" (ریترز، ۱۳۸۶: ۷۶۸).

در این نوشتار با توجه به هدف پژوهش از ارائه نظریات متعدد خودداری و تنها آرای جیمز کلمن (۱۹۹۴)، فرانسیس فوکویاما (۱۹۹۵) و آنتونی گیدنز (۱۹۹۵) به عنوان نماینده اصلی این سه سطح مورد بررسی قرار می گیرد.

جیمز کلمن (سطح خرد)

نظریات جیمز کلمن (۱۹۹۴) که در چارچوب نظریات سرمایه اجتماعی مطرح شده است، اگرچه به ابعاد اعتماد شخصی و انتزاعی توجه دارد، اما به طور کلی شیوه روانشناختی مبادله را مبنای تحلیل های خود قرار داده و به خصوص "در تحلیل روابط گروه های با تعداد نسبتاً زیاد، تنها همان قواعد گروه های دو و سه نفره را به کار می برد. حال آن که در تئوری مبادله^۴ به خوبی نشان داده شده است که قواعد حاکم بر گروه های بزرگ به صورتی ماهوی با قواعد جاری در گروه های کوچک متفاوت است" (به نقل از آزاد ارمکی، ۱۳۸۳: ۱۱۱-۱۱۰).

از نظر کلمن (۱۹۹۰) "در هر رابطه مبتنی بر اعتماد حداقل دو جزء وجود دارد، اعتماد کننده^۵ و اعتماد شونده^۶ و فرض بر این است که در کنش هر دو جزء هدفمند بوده و به دنبال ارضای نیازهای خود هستند. طرف اعتماد کننده باید تصمیم بگیرد که با دیگری وارد معامله شود یا نه (یعنی خطر را بپذیرد یا نه) و طرف اعتماد شونده نیز باید بین حفظ اعتماد و یا شکستن آن دست به انتخاب بزند. بنابراین یک رابطه مبتنی بر اعتماد، یک رابطه دوجانبه است و بر مبنای اصل به حداکثر رساندن فایده تحت شرایط مخاطره قرار دارد" (کلمن، ۱۳۷۷: ۲۷۱).

به عقیده کلمن (۱۹۹۰) اصولاً در یک رابطه مبتنی بر اعتماد ما با کنشگرانی عقلانی مواجه هستیم، در این رابطه اگر برای کنشگر شانس پیروزی در مقایسه با شانس شکست بیشتر باشد اعتماد خواهد کرد، زیرا او موجودی عقلانی است و باید

1. altruism
2. structuration
3. reductionism
4. exchange theory
5. truster
6. trustee

اعتماد کند. این بیان ساده مبتنی بر اصل به حداکثر رساندن سودمندی تحت شرایط ریسک است. "اعتماد کننده بالقوه باید بین اعتماد نکردن (که در این صورت هیچ تغییری در سودمندی او حاصل نمی‌شود) و اعتماد کردن (که در این صورت به کنش طرف مقابل بستگی دارد) تصمیم‌گیری کند" (Coleman, 1990:91). بنابر آنچه ذکر گردید، طبق نظر کلمن چون انسان موجودی عقلانی است که کنش‌های او مبتنی بر گزینش معقولانه^۱ است، لذا همیشه در فکر این است که در روابط خود حداکثر سود ممکن را کسب کند. او برای این کار ابتدا مقداری از منابع را از طرف خود هزینه می‌کند که به عنوان هزینه اعتماد در نظر گرفته می‌شود تا بتواند در جریان اعتماد به سودی متناسب با آن هزینه دست یابد. لذا اگر جریان و رابطه اعتمادی سودآور باشد، اعتماد و روابط اعتمادی بیشتر خواهد شد ولی اگر این رابطه اعتماد سودآور نباشد و یا اینکه باعث ریسک بالا و عدم کسب سود متناسب باشد آنگاه اعتماد و رابطه اعتمادی کاهش می‌یابد.

فرانسیس فوکویاما (سطح کلان)

فوکویاما (۱۹۹۵) با نوعی رویکرد اقتصادی به تبیین مسأله اعتماد می‌پردازد و مبنای نظری و کانون تمرکز وی بر حفظ سرمایه اجتماعی^۲ به عنوان مجموعه معینی از هنجارها و ارزش‌های غیر رسمی^۳ است و اعضای گروهی که با یکدیگر همکاری و همیاری دارند، در آن سهم هستند. از دید فوکویاما "این ارزش‌ها و هنجارها باید شامل سجایایی از قبیل صداقت، ادای تعهدات و ارتباطات دو جانبه باشد" (فوکویاما، ۱۳۷۹:۱۰). به طوری که مشارکت در این ارزش‌ها و هنجارهای غیر رسمی با چنین ویژگی‌هایی، توسط گروهی از افراد که با یکدیگر همکاری دارند اعتماد را به وجود می‌آورد. البته به عقیده فوکویاما این همکاری و همیاری به منظور افزایش بهره‌وری اقتصادی صورت می‌گیرد و بنابراین وی اعتماد را بر مبنای سرمایه اجتماعی و در عرصه اقتصادی مطرح می‌سازد.

فوکویاما (۱۹۹۷) یکی از مفاهیم مهم در تبیین سرمایه اجتماعی را «شبکه اعتماد^۴» می‌داند، شبکه اعتماد عبارت است از گروهی که بر اساس اعتماد متقابل به یکدیگر، از اطلاعات، هنجارها و ارزش‌های یکسانی در تبادلات فی‌مابین خود استفاده می‌کنند. از این‌رو، اعتماد فی‌مابین نقش زیادی در تسهیل فرآیندها و کاهش هزینه‌های مربوط به این‌گونه تبادلات دارد. شبکه اعتماد می‌تواند بین افراد یک گروه و یا بین گروه‌ها و سازمان‌های مختلف به وجود آید. فوکویاما معتقد است که "قبل از ورود به هر سیستم تجاری یا اجتماعی، باید اطلاعات کافی درباره شبکه‌های اعتماد موجود در آن سیستم و ویژگی‌های آن به دست آورد. زیرا اعتماد را پایه هر گونه مبادلات اقتصادی و اجتماعی می‌داند" (به نقل از رجب‌لو، ۱۳۸۵: ۸۵؛ الوانی و شیروانی، ۱۳۸۵: ۱۵۶).

فوکویاما (۱۹۹۵) عنوان می‌کند، بین سطح اعتماد با پیشرفت جوامع ارتباط معنی‌داری وجود دارد. به عقیده وی جوامع توسعه یافته در مقایسه با جوامع دیگر از سطح اعتماد بالاتری برخوردارند. وی در این باره می‌نویسد: "خوشبختی یک ملت و همین‌طور توانایش برای رقابت منوط است به داشتن یک ویژگی فرهنگی واحد فراگیر که آن سطح اعتماد در جامعه است" (Fukuyama, 1995:24).

آنتونی گیدنز (سطح میانی)

دیدگاه جامعه‌شناس بریتانیایی آنتونی گیدنز (۱۹۸۴) به دلیل اینکه هر دو وجه جامعه‌شناسی و روانشناسی را به صورت توأمان در تبیین اعتماد اجتماعی به کار گرفته، توجه بسیاری از محققین داخلی و خارجی را به خود جلب نموده و بسیاری از آن‌ها با محوریت این تئوری به بررسی این پدیده اجتماعی پرداخته‌اند. مهم‌ترین خصلت آرای گیدنز تلفیق سطوح

- 1.rational choice
- 2.social capital
- 3.informal values & norms
- 4.trust network

خرد و کلان و نیز ویژگی تحلیل‌الگوهای اعتماد در دوران ماقبل مدرن و مابعد مدرن و چگونگی ساز و کار تغییر آن می‌باشد. به عقیده وی "پویایی مدرنیت سه سرچشمه مهم دارد: "جدایی زمان و مکان"^۱، "تحول مکانیسم‌های از جا‌کندگی"^۲ و "تخصیص بازاندیشانه"^۳. در دید وی نشانه‌های نمادین و نظام‌های تخصصی، نظام‌های انجام دادن کار فنی یا مهارت تخصصی است که حوزه‌های وسیعی از محیط‌های مادی و اجتماعی زندگی کنونی ما را سازمان می‌دهند" (گیدنز، ۱۳۸۴: ۳۳).

از نظر گیدنز (۱۹۸۸) "اعتماد در جوامع ماقبل نوین از اهمیت کمتری در مقایسه با جوامع نوین برخوردار است. چرا که افراد هر چه فاصله زمانی- مکانی بیشتری از هم داشته باشند، به اعتماد بیشتری نیاز خواهند داشت. در جوامع ماقبل نوین که خصلتی محلی و بومی دارند و کنش‌های متقابل بیشتر در سطح محلی و رو در رو رخ می‌دهند، در روابط اجتماعی افراد چنان صراحت و شفافیتی به چشم می‌خورد که نیازی به اعتماد ندارند. زیرا این اعتماد به طور طبیعی وجود دارد اما در جوامع بزرگ و گسترده که روابط اجتماعی در فاصله زمانی و مکانی بسیار دوری انجام می‌گیرد و افراد درگیر این روابط کمتر با یکدیگر آشنایی چهره به چهره دارند، به اعتماد از طریق نظام‌های پولی و حقوقی بسیار نیازمند هستند" (به نقل از ریتزر، ۱۳۸۶: ۷۶۷).

گیدنز (۱۹۹۰) در مباحث خویش بین دو نوع اعتماد تمایز قائل می‌شود: اعتماد به افراد خاص و اعتماد به افراد یا نظام‌های انتزاعی. اعتماد انتزاعی در برگیرنده آگاهی از مخاطره و فرد مورد اعتماد است. لذا در حالی که کنشگر می‌تواند به راحتی در مورد میزان ارزش اعتماد به افراد خاص قضاوت کند، می‌تواند درباره میزان ارزش اعتماد نسبت به دیگران تعمیم یافته نیز دارای ایده‌ها و باورهایی باشد. افراد همچنین می‌توانند درباره میزان ارزش اعتماد نسبت به نظام‌های انتزاعی نظیر نهادها نیز دارای باورهایی باشند. از این فرآیند می‌توان تحت عنوان سطح نهادی اعتماد نام برد. این همان چیزی است که گیدنز آن را ایده اعتماد به نظام‌های تخصصی^۴ می‌نامد. "یعنی ممکن است کنشگر از فردی که اتومبیل یا خانه او را ساخته، شناختی نداشته باشد ولی نسبت به نظام استاندارد، تنظیم قواعد و قوانین، نظارت و کنترل کیفیت، دارای میزانی از اعتماد باشد" (شارع پور، ۱۳۸۰: ۱۰۴). گیدنز همچنین برای نشان دادن نقطه مقابل اعتماد از مفهوم و اصطلاح بی‌اعتمادی^۵ استفاده می‌کند که شامل اعتماد نسبت به اشخاص و نظام‌های انتزاعی است (گیدنز، ۱۳۸۴: ۱۱۹).

در مجموع کند و کاو در مباحث نظری گیدنز پیرامون اعتماد حاکی از آن است که تئوری ساختاری وی که در جهت فائق آمدن بر جدل‌های بین نظریه پردازان سطح خرد و کلان طراحی گردیده است می‌تواند به عنوان چارچوب نظری مناسب برای تحلیل مسأله بسیار مهم اعتماد اجتماعی باشد و پژوهشگرانی که هم قصد انجام مطالعه در این حوزه را دارند می‌توانند با استفاده از تئوری‌هایی از این قبیل و با تلفیقی از هر دو سطح تحلیل خرد و کلان و سطح مطالعه ساخت/ کنش به بررسی دقیق این پدیده اجتماعی در جامعه آماری مورد بررسی بپردازند.

1. distanciation of time and space
2. evolution of disembodiment mechanism
3. reflective allocation
4. expert systems
5. distrust

جدول ۱. مقایسه دیدگاه‌های نظری اعتماد در میان نظریه پردازان

نظریه پرداز	سطح تحلیل	رویکرد	پارادایم نظری	سطح مطالعه	مبنای نظری	مبنای اعتماد	نوع اعتماد
گیدنز	خرد/کلان	جامعه شناسی	نظم	ساختار / کنش	شناخت الگوی اعتماد در دوران ماقبل مدرن و ما بعد مدرنیته	فاصله زمانی و مکانی، دانش و مهارت اندک، مخاطره	بنیادی شخصی انتزاعی
فوکویاما	کلان	اقتصادی	نظم	ساخت اجتماعی	سرمایه اجتماعی	مخاطره، شرایط اقتصادی، همکاری، پیوند بین گروه ها	شخصی انتزاعی
کلمن	خرد	جامعه شناسی	نظم	کنش	سرمایه اجتماعی، گزینش معقولانه	به حداکثر رساندن فایده تحت شرایط مخاطره	شخصی انتزاعی

۲. روش

روش این تحقیق، فراتحلیل از نوع کیفی است. در مطالعات کیفی برخلاف تحقیقات کمی، تحلیل به کمک اعداد یا همبستگی‌های عددی صورت نمی‌گیرد، بلکه اهداف تحقیق به کمک طبقه بندی ها توصیف و مورد تحلیل قرار می‌گیرد. بر این اساس، مطالعه حاضر به روش فراتحلیل انجام می‌پذیرد که در آن بازنگری در پیشینه پژوهش در حوزه اعتماد اجتماعی انجام می‌پذیرد. نوع بازنگری هم بازنگری تلفیقی^۱ خواهد بود.

اصل اساسی و عملی در فراتحلیل عبارت است از ترکیب نتایج تحقیقات مختلف و متعدد و استخراج نتیجه‌های جدید و منسجم و حذف آنچه موجب سوگیری در نتایج نهایی می‌شود (دلاور، ۱۳۷۴). بنابراین، واحد تحلیل در فراتحلیل مطالعات انفرادی پژوهشگران مختلف در حوزه مورد بررسی است. در واقع در فراتحلیل، اطلاعات اولیه از منابع موجود جمع‌آوری و در نهایت ترکیب می‌شود و نتیجه‌ای حاصل می‌آید که تحقیقات به صورت پراکنده به آن نرسیده‌اند (علی بابایی و دیگری، ۱۳۸۸: ۲۱). در این مطالعه، مقالات و پایان نامه‌های تدوین شده در ایران درباره موضوع اعتماد اجتماعی که در مجلات و فصلنامه‌های علمی کشور به ثبت رسیده است، بررسی و اطلاعات مورد نیاز برحسب نوع روش تحقیق، جامعه آماری، حجم نمونه، تکنیک نمونه‌گیری، تکنیک جمع‌آوری داده‌ها و تعداد فرضیات دسته بندی شده و مورد تحلیل و فراتحلیل قرار می‌گیرد.

جامعه آماری این پژوهش کلیه تحقیقات و پیمایش‌های داخل کشور است (۳۶ مورد) که از سال ۱۳۷۰ به بعد توسط دانشگاه‌ها، سازمان‌ها و موسسات دولتی درخصوص اعتماد اجتماعی مردم صورت گرفته است. این حوزه برخلاف برخی دیگر از حوزه‌های مطالعاتی نظیر آسیب شناسی اجتماعی که در جامعه ما سابقه طولانی دارد و شاید بتوان صدها عنوان مقاله را در این جستار مورد تحلیل قرار داد، اما اعتماد اجتماعی، موضوعی است که دو سه دهه پیش نیست که اذهان پژوهشگران اجتماعی را به خود معطوف داشته است. از این رو تعداد مقالاتی که مرتبط با موضوع نگاشته شده اند، بسیار اندک اند ولی فراتحلیل آن‌ها می‌تواند پژوهشگران، نظام آموزشی و جامعه دانشگاهی را در درجه نخست با روش

1. integrative reviews

فراتحلیل به عنوان روشی با اهمیت در حوزه مطالعاتی دنیای امروز آشنا سازد و از سوی دیگر می توان با فراتحلیل همین تعداد اندک مطالعات به نتایج سودمندی رسید تا دانشجویان و پژوهشگران بتوانند با دیدی باز به بررسی این پدیده اجتماعی بپردازند.

جدول ۲. طبقه بندی روش‌شناسانه پژوهش‌های انجام گرفته در حوزه اعتماد اجتماعی از دید پژوهش‌ها

ردیف	پژوهشگر	موضوع	گستره پژوهش	سازمان پژوهشی	زمان	شیوه مطالعه	تعداد فرضیه	حجم نمونه	شیوه نمونه گیری	ابزار جمع آوری اطلاعات
۱	عظیمی هاشمی	عام گرایی و عوامل مؤثر بر آن	تهران	دانشگاه شهید بهشتی	۱۳۷۳	پیمایش	۸	-	خوشه ای چند مرحله‌ای	پرسشنامه
۲	امیرکافی	اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن	تهران	دانشگاه شهید بهشتی	۱۳۷۴	پیمایش	۶	۲۱۰	خوشه ای با احتمال متناسب با حجم نمونه	مصاحبه
۳	پورمحمدی	اعتماد به تلویزیون و عوامل مؤثر بر آن	تهران	دانشگاه شهید بهشتی	۱۳۷۷	پیمایش	۳	۶۰۰	خوشه ای	پرسشنامه
۴	عبدی	بررسی انسجام اجتماعی و اعتماد اجتماعی	رودبار	دانشگاه آزاد رودهن	۱۳۸۲	پیمایش	۲	۴۵	تصادفی ساده	پرسشنامه
۵	عباس‌زاده	عوامل مؤثر بر شکل گیری اعتماد اجتماعی	تبریز	فصلنامه رفاه اجتماعی	۱۳۸۳	پیمایش	۳	۲۴۸	تصادفی ساده	پرسشنامه
۶	اوجاقلو و دیگری	اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن	زنجان	مجله جامعه شناسی ایران	۱۳۸۴	پیمایش	۳	۳۸۰	خوشه ای چند مرحله ای	پرسشنامه
۷	ابراهیمی لویه	اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن	گرمسار	فصلنامه پیک نور	۱۳۸۵	پیمایش	۸	۲۰۰	خوشه ای چند مرحله ای	پرسشنامه
۸	پورجلیلی	مطالعه اعتماد به نهادها و سازمان های اداری و هنجاری	تبریز	اداره فرهنگ و ارشاد اسلامی آذربایجان شرقی	۱۳۸۵	پیمایش	۵	۳۹۴	خوشه ای چند مرحله ای	پرسشنامه
۹	رجبلو	بررسی میزان اعتماد اجتماعی بر حسب پایگاه اجتماعی،	تهران	دانشگاه آزاد تهران شمال	۱۳۸۵	پیمایش	۸	۴۰۰	سهمیه ای	پرسشنامه

								اقتصادی	
۱۰	ابراهیمی	اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن	گلپایگان	دانشگاه پیام نور گلپایگان	۱۳۸۶	کتابخانه ای و پیمایش	۳	-	پرستشنامه

۱۱	قدیمی	بررسی میزان اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن	زنجان	پژوهشنامه علوم انسانی دانشگاه شهید بهشتی	۱۳۸۶	پیمایش	۱۱	۴۵۰	تصادفی ساده	پرستشنامه
۱۲	امیر پور	بررسی اعتماد گروه‌های قومی به سیاست‌های اجتماعی دولت	خراسان	دانشگاه آزاد واحد علوم و تحقیقات	۱۳۸۶	پیمایش	۵	۴۱۰	طبقه ای تصادفی	پرستشنامه و مصاحبه
۱۳	نویور	عوامل مؤثر بر اعتماد اجتماعی	تهران	دانشگاه آزاد رودهن	۱۳۸۶	پیمایش	۶	۳۸۴	-	پرستشنامه
۱۴	گلچ	بررسی جامعه شناختی سطوح اعتماد اجتماعی زنان به پلیس	تهران	دانشگاه آزاد تهران شمال	۱۳۸۶	پیمایش	۱	-	-	پرستشنامه
۱۵	خطیبی	گونه‌شناسی اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن	همدان	دانشگاه آزاد تهران مرکزی	۱۳۸۷	پیمایش	۶	۱۹۹	تصادفی ساده	پرستشنامه و مصاحبه
۱۶	زین آبادی	تئوری‌های مربوط به اعتماد اجتماعی	-	فصلنامه تحقیقات استراتژیک	۱۳۸۷	اسنادی	-	-	-	اسنادی
۱۷	سمیعی	اعتماد اجتماعی و خانواده	-	فصلنامه تحقیقات استراتژیک	۱۳۸۷	اسنادی	-	-	-	اسنادی تحلیل ثانویه
۱۸	جوشقانی	تأثیر نیروی انسانی مدارس بر اعتماد اجتماعی	تهران	دانشگاه آزاد تهران شمال	۱۳۸۷	پیمایش	۴	۳۹۴	خوشه ای و طبقه بندی متناسب	پرستشنامه
۱۹	قاسمی و دیگری	بررسی میزان اعتماد اجتماعی دانشجویان به اساتید دانشگاه	ایلام	فصلنامه پژوهش اجتماعی رودهن	۱۳۸۷	پیمایش	۶	۳۵۳	نمونه گیری تصادفی طبقه ای متناسب با حجم	پرستشنامه
۲۰	ازکیا و دیگری	بررسی نقش اعتماد اجتماعی	تبریز	پژوهش نامه علوم اجتماعی	۱۳۸۸	پیمایش	۸	۳۳۶	تصادفی	پرستشنامه

						گرمسار		در امر برنامه های توسعه روستایی		
--	--	--	--	--	--	--------	--	---------------------------------	--	--

۲۱	آراسته فر و دیگران	ارزیابی سطح اعتماد اجتماعی در میان دانشجویان	تهران	پژوهش نامه علوم اجتماعی گرمسار	۱۳۸۸	پیمایش	۱۰	۳۷۱	تصادفی ساده	پرسشنامه
۲۲	آرام	اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن	خلخال	دانشگاه آزاد تهران شمال	۱۳۸۸	پیمایش	۷	۲۶۰	خوشه ای طبقه ای	پرسشنامه
۲۳	افشانی و دیگران	اعتماد اجتماعی: تحلیلی از سطوح و عوامل مؤثر بر آن	یزد	فصلنامه علوم اجتماعی دانشگاه علامه	۱۳۸۸	پیمایش	۵	۲۸۸	تصادفی ساده	مصاحبه
۲۴	محسنی تبریزی و دیگری	عوامل مؤثر بر اعتماد اجتماعی دانشجویان ایرانی خارج از کشور	آلمان	فصلنامه پژوهش و برنامه ریزی در آموزش عالی	۱۳۸۸	پیمایش اسنادی	۷	۲۶۹	طبقه ای چند مرحله ای	پرسشنامه
۲۵	هزار جریبی و دیگری	بررسی عوامل مؤثر بر اعتماد اجتماعی شهروندان	۲۸ شهر مرکزی کشور	مجله پژوهشی علوم انسانی دانشگاه اصفهان	۱۳۸۸	توصیفی تحلیلی	۱۰	۲۰۰۰	منطقه ای چند مرحله ای	پرسشنامه
۲۶	حیدر آبادی	بررسی میزان اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن	ساری	فصلنامه مطالعات جوانان	۱۳۸۸	پیمایش	۷	۳۲۰	تصادفی ساده و سهمیه ای	پرسشنامه
۲۷	کامران و دیگری	بررسی میزان اعتماد مردم به پلیس و عوامل مرتبط با آن	ایلام	فصلنامه پژوهش اجتماعی رودهن	۱۳۸۸	پیمایش	۹	۳۸۳	نمونه گیری خوشه ای و تصادفی ساده	پرسشنامه
۲۸	منصوریان و دیگری	اعتماد اجتماعی و تعیین کننده های آن	سبزوار	فصلنامه علوم انسانی دانشگاه اصفهان	۱۳۸۸	پیمایش	۱۱	۶۰۰	تصادفی ساده	مصاحبه
۲۹	قربشی راد و دیگری	نقش عوامل فرهنگی - اجتماعی بر شکل گیری اعتماد اجتماعی	تبریز	فصلنامه علوم انسانی دانشگاه اصفهان	۱۳۸۸	پیمایش	۱۰	۳۹۵	خوشه ای چند مرحله دای	پرسشنامه

۳۰	کفاشی و دیگری	عوامل اجتماعی مؤثر بر میزان اعتماد اجتماعی	تهران	پژوهش نامه علوم اجتماعی گرمسار	۱۳۸۸	پیمایش	۳	۱۸۰	خوشه ای و تصادفی ساده	پرسشنامه
۳۱	نصیریور سردهایی	عوامل اجتماعی مؤثر بر سطح تحمل اجتماعی	سراب	دانشگاه آزاد رودهن	۱۳۸۸	پیمایش	۶	۳۸۱	تصادفی ساده	کتابخانه ای و میدانی
۳۲	ادهمی و دیگری	بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر میزان اعتماد اجتماعی	شهرس تان نور	فصلنامه پیک نور	۱۳۸۹	پیمایش	۴	۳۸۱	نمونه گیری خوشه ای	پرسشنامه
۳۳	حضرتی صومعه	اعتماد اجتماعی در میان مردم تهران	تهران	فصلنامه مطالعات جامعه شناختی ایران	۱۳۸۹	پیمایش	۲	۴۰۰	نمونه گیری منطقه ای، چند مرحله ای و سهمیه ای	پرسشنامه توام با مصاحبه و مشاهده
۳۴	کفاشی	رواسازی مقیاس سنجش اعتماد اجتماعی به دانشگاه آزاد اسلامی	تهران	دانشگاه آزاد رودهن	۱۳۸۹	پیمایش	-	۱۰۰۰	خوشه ای چند مرحله ای و تصادفی ساده	پرسشنامه
۳۵	کتابی و دیگران	سنجش اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن	چهار محال و بختیار ی	فصلنامه علوم انسانی دانشگاه اصفهان	۱۳۸۹	پیمایش	۷	۵۱۲	مطبق متناسب	پرسشنامه
۳۶	امیر راشد	بررسی میزان اعتماد اجتماعی	ساری	جهاد دانشگاهی مازندران	۱۳۸۹	پیمایش	۳	-	تصادفی ساده	پرسشنامه

۳. یافته ها

توزیع جنسی تحقیقات اعتماد اجتماعی در ایران

توزیع جنسی تحقیقات اعتماد در ایران، بیانگر آن است که ۷۵ درصد آنان مرد و ۲۵ درصد زن بوده اند. از بین ۳۶ تحقیق انجام شده، ۲۷ تحقیق از سوی مردان و ۹ تحقیق توسط زنان انجام گرفته است (جدول ۳).

جدول ۳. توزیع جنسی تحقیقات اعتماد اجتماعی در ایران

جنسیت	تعداد	درصد
مردان	۲۷	۷۵
زنان	۹	۲۵
جمع کل	۳۶	۱۰۰

توزیع مقطع تحصیلی تحقیقات اعتماد اجتماعی در ایران

داده های تحقیق در خصوص مقطع تحصیلی، معرف آن است که ۴۷ درصد تحقیقات اعتماد اجتماعی در ایران، مربوط به مقطع کارشناسی ارشد بوده و ۵۳ درصد آن ها اختصاص به مقطع دکتری داشته است. یافته های مذکور به تفکیک در بین محققان مرد و زن به طور مشابه دریافت می شود (جدول ۴).

جدول ۴. توزیع فراوانی مقطع تحصیلی تحقیقات اعتماد اجتماعی در ایران

جنسیت / تحصیلات	مرد		زن		جمع
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	
کارشناسی ارشد	۱۱	۴۲	۶	۶۰	۱۷
دکتری	۱۵	۵۸	۴	۴۰	۱۹
جمع	۲۶	۱۰۰	۱۰	۱۰۰	۳۶

توزیع تحقیقات اعتماد اجتماعی برحسب روش بررسی و واحد تحلیل

از نظر روش بررسی، روش پیمایش با ۸۶ درصد از بیشترین نسبت برخوردار است. روش کتابخانه ۱۱ درصد و تحلیل ثانویه نیز ۳ درصد روش بررسی را به خود اختصاص داده بودند. از نظر واحد تحلیل به ترتیب، فرد (۵۶٪)، شهرستان (۱۹٪)، استان (۱۱٪)، دهستان (۶٪)، خانوار (۶٪)، و نامعلوم (۲٪) از بیشترین نسبت برخوردارند (جدول ۵).

جدول ۵. توزیع تحقیقات اعتماد اجتماعی برحسب روش بررسی و واحد تحلیل

فراوانی	روش بررسی						واحد تحلیل		
	پیمایش	کتابخانه ای	تحلیل ثانویه	استان	شهرستان	دهستان	خانوار	فرد	نامعلوم
تعداد	۳۱	۴	۱	۴	۷	۲	۲	۲۰	۱
درصد	۸۶	۱۱	۳	۱۱	۱۹	۶	۶	۵۶	۲

توزیع تحقیقات اعتماد اجتماعی برحسب تعداد فرضیات

یافته‌های پژوهش در زمینه تعداد فرضیات مورد استفاده در تحقیقات حاکی از آن است که ۳۹ درصد تحقیقات اعتماد اجتماعی بین ۱-۵ فرضیه، ۴۷ درصد تحقیقات بین ۶-۱۰ فرضیه و ۶ درصد تحقیقات نیز بین ۱۱-۱۵ فرضیه را در تحقیقات خود مورد بررسی قرار داده‌اند (جدول ۶).

جدول ۶. توزیع تحقیقات اعتماد اجتماعی برحسب تعداد فرضیات

تعداد فرضیات شاخص	۱-۵	۶-۱۰	۱۱-۱۵	جمع
فراوانی	۱۴	۱۷	۲	۳۳
درصد	۳۹	۴۷	۶	۹۲

تحلیل عوامل مؤثر بر اعتماد اجتماعی

الف) عوامل زمینه‌ای تأثیرگذار بر اعتماد اجتماعی

منظور از عوامل زمینه‌ای متغیرهایی چون سن، جنس، تحصیلات، وضعیت تأهل، پایگاه اقتصادی-اجتماعی و محل سکونت است. در اینجا به بررسی تأثیر هر یک از این عوامل بر اعتماد اجتماعی می‌پردازیم.

- سن؛ به عنوان یکی از متغیرهای تأثیرگذار بر اعتماد اجتماعی و عناصر تشکیل دهنده آن در تحقیقات مختلف، اثرات گوناگونی داشته است. به گونه‌ای که در برخی از این پژوهش‌ها متغیر سن با اعتماد اجتماعی (اوجاقلو و زاهدی، ۱۳۸۲)، اعتماد به منابع خبری رسانه‌های جمعی (ساروخانی و عبدالملکی، ۱۳۸۹)، رابطه معنی‌داری نداشت، در برخی دیگر از تحقیقات متغیر سن، با اعتماد اجتماعی (محسنی تبریزی و شیرعلی، ۱۳۸۸، آرام، ۱۳۸۸)، اعتماد رقیق (منصوریان و قدرتی، ۱۳۸۸)، تحمل اجتماعی (نصیرپور سردهای، ۱۳۸۸)، مشارکت مردم (ازکیا و حسنی راد، ۱۳۸۰، قریشی راد و کامران، ۱۳۸۸)، رابطه معنی‌داری دارد. در برخی دیگر متغیر سن با اعتماد مردم به پلیس (کامران و احمدیان، ۱۳۸۸)، رابطه معنی‌دار منفی دارد.

- جنس؛ یکی از متغیرهای کلیدی که تقریباً در بیشتر تحقیقات مورد سنجش قرار می‌گیرد جنسیت است. در مورد اعتماد اجتماعی نیز متغیر جنسیت مورد سنجش قرار گرفته است. جنسیت به عنوان یکی از متغیرهای تأثیرگذار بر اعتماد اجتماعی و عناصر تشکیل دهنده آن در تحقیقات مختلف، اثرات گوناگونی داشته است. به گونه‌ای که در برخی از این پژوهش‌ها متغیر جنسیت با اعتماد اجتماعی (اوجاقلو و زاهدی، ۱۳۸۲، محسنی تبریزی و شیرعلی، ۱۳۸۸، حضرتی صومعه، ۱۳۸۹، عباس زاده، ۱۳۸۳، آرام، ۱۳۸۸)، اعتماد مردم به پلیس (کامران و احمدیان، ۱۳۸۸)، اعتماد به منابع خبری رسانه‌های جمعی (ساروخانی و عبدالملکی، ۱۳۸۹)، اعتماد به اساتید دانشگاه (قاسمی و زمانی، ۱۳۸۷)، رابطه معنی‌داری نداشت، در برخی دیگر متغیر جنسیت با اعتماد اجتماعی (امیرکافی، ۱۳۷۴، خطیبی، ۱۳۸۷، افشانی و دیگری، ۱۳۸۸، قریشی راد و کامران، ۱۳۸۸، امیرراشد، ۱۳۸۹)، اعتماد به نهادها (پورجبلی، ۱۳۸۵)، مشارکت مردم (ازکیا و حسنی راد، ۱۳۸۰)، تحمل اجتماعی (نصیرپور سردهای، ۱۳۸۸)، رابطه معنی‌داری دارد. از این رو می‌توان نقش متغیر جنسیت را در تبیین اعتماد اجتماعی مهم قلمداد کرد.

- تحصیلات؛ به عنوان یکی از متغیرهای تأثیرگذار بر اعتماد اجتماعی و عناصر تشکیل دهنده آن در تحقیقات مختلف، اثرات گوناگونی داشته است. به گونه ای که در برخی از این پژوهش ها متغیر تحصیلات با اعتماد اجتماعی (اوجاقلو و زاهدی، ۱۳۸۲، محسنی تبریزی و شیرعلی، ۱۳۸۸، خطیبی، ۱۳۸۷، قریشی راد و کامران، ۱۳۸۸، ابراهیمی، ۱۳۸۶، کفاشی و آزاده، ۱۳۸۸، امیرراشد، ۱۳۸۹)، اعتماد تعمیم یافته (عظیمی هاشمی، ۱۳۷۳)، اعتماد به منابع خبری رسانه های جمعی (ساروخانی و عبدالملکی، ۱۳۸۹)، مشارکت مردم (ازکیا و حسنی راد، ۱۳۸۰)، اعتماد به نهادها (پورجلیلی، ۱۳۸۵)، اعتماد به اساتید دانشگاه (قاسمی و زمانی، ۱۳۸۷)، تحمل اجتماعی (نصیرپور سردهایی، ۱۳۸۸)، رابطه معنی داری دارد و در برخی دیگر از تحقیقات متغیر تحصیلات، با اعتماد اجتماعی (امیرکافی، ۱۳۷۴) اعتماد مردم به پلیس (کامران و احمدیان، ۱۳۸۸)، رابطه معنی دار منفی دارد، و در تعداد اندکی از این تحقیقات متغیر تحصیلات، با اعتماد اجتماعی (عباس زاده، ۱۳۸۳)، اعتماد رقیق (منصوریان و قدرتی، ۱۳۸۸)، رابطه معنی دار ندارد. بنابراین یکی از عوامل مؤثر در بالا بردن روحیه اعتماد اجتماعی ارتقای سطح دانش و معلومات افراد جامعه است.

- وضعیت تأهل؛ به عنوان یکی از متغیرهای تأثیرگذار بر اعتماد اجتماعی و عناصر تشکیل دهنده آن در تحقیقات مختلف، اثرات گوناگونی داشته است. به گونه ای که در برخی از این پژوهش ها متغیر وضعیت تأهل با اعتماد اجتماعی (اوجاقلو و زاهدی، ۱۳۸۲) رابطه معنی داری ندارد و در برخی از این پژوهش ها متغیر وضعیت تأهل با اعتماد اجتماعی (نوپور، ۱۳۸۶، افشانی و دیگری، ۱۳۸۸، قریشی راد و کامران، ۱۳۸۸)، تحمل اجتماعی (نصیرپور سردهایی، ۱۳۸۸)، رابطه معنی داری دارد.

- پایگاه اقتصادی- اجتماعی؛ شاید مهم ترین و برجسته ترین متغیر در تبیین اعتماد اجتماعی متغیر "پایگاه اقتصادی- اجتماعی" باشد. پژوهش هایی که این متغیر در آنها مطرح و در تحلیل ها وارد شده، تأثیر آن در ابعاد مختلف اعتماد اجتماعی نمایان شده است. به گونه ای که در برخی از این پژوهش ها متغیر پایگاه اقتصادی- اجتماعی با اعتماد اجتماعی (اوجاقلو و زاهدی، ۱۳۸۲، حیدرآبادی، ۱۳۸۸، آرم، ۱۳۸۸)، اعتماد تعمیم یافته (عظیمی هاشمی، ۱۳۷۳)، اعتماد رقیق (منصوریان و قدرتی، ۱۳۸۸)، اعتماد مردم به پلیس (کامران و احمدیان، ۱۳۸۸) رابطه معنی داری ندارد، در برخی دیگر از تحقیقات متغیر پایگاه اقتصادی- اجتماعی، با اعتماد اجتماعی (عباس زاده، ۱۳۸۳، رجیلو، ۱۳۸۵، ابراهیمی، ۱۳۸۶، جوشقانی، ۱۳۸۷، هزار جریبی و صفری شالی، ۱۳۸۷، محسنی تبریزی و شیرعلی، ۱۳۸۸، افشانی و دیگری، ۱۳۸۸، قریشی راد و کامران، ۱۳۸۸، کفاشی و آزاده، ۱۳۸۸)، اعتماد و انسجام اجتماعی (عبدی، ۱۳۸۲) اعتماد زنان به پلیس (گلیچ، ۱۳۸۶)، اعتماد به اساتید دانشگاه (قاسمی و زمانی، ۱۳۸۷)، تحمل اجتماعی (نصیرپور سردهایی، ۱۳۸۸)، رابطه معنی داری دارد. بنابراین می توان گفت نابرابری، توسعه ناموزون اقتصادی و گسترش شهرنشینی، بیکاری و درآمد پایین و پایگاه اقتصادی- اجتماعی پایین به عنوان عوامل اقتصادی، تأثیرات منفی بر اعتماد اجتماعی افراد دارند.

- محل سکونت؛ به عنوان یکی از متغیرهای تأثیرگذار بر اعتماد اجتماعی و عناصر تشکیل دهنده آن در تحقیقات مختلف، اثرات گوناگونی داشته است. به گونه ای که در برخی از این پژوهش ها متغیر محل سکونت با اعتماد اجتماعی (کامران و احمدیان، ۱۳۸۸)، اعتماد تعمیم یافته (عظیمی هاشمی، ۱۳۷۳)، اعتماد بین فردی و اعتماد تعمیم یافته (حضرتی صومعه، ۱۳۸۹)، اعتماد به منابع خبری رسانه های جمعی (ساروخانی و عبدالملکی، ۱۳۸۹) رابطه معنی داری ندارد. در برخی دیگر از تحقیقات متغیر محل سکونت، با اعتماد اجتماعی (محسنی تبریزی و شیرعلی، ۱۳۸۸، خطیبی، ۱۳۸۷، گلیچ، ۱۳۸۶)، اعتماد تعمیم یافته (عظیمی هاشمی، ۱۳۷۳)، مشارکت مردم (ازکیا و حسنی راد، ۱۳۸۰) رابطه معنی داری دارد.

ب) عوامل اجتماعی تأثیرگذار بر اعتماد اجتماعی

با بررسی تحقیقات مختلف مشخص شد که عوامل اجتماعی مختلفی بر اعتماد اجتماعی تأثیر دارند. رضایت از زندگی، احساس امنیت، استفاده از رسانه‌های جمعی، دگرخواهی، دینداری، ریسک اعتماد، ارزش‌های اخلاقی، احساس عدالت اجتماعی از جمله عوامل اجتماعی مؤثر بر اعتماد اجتماعی هستند که در تحقیقات مختلف مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

- رضایت از زندگی؛ یکی از عوامل مرتبط با اعتماد یا عدم اعتماد افراد، سطح رضایت از زندگی است. در همه پژوهش‌هایی که تأثیر این متغیر را بر اعتماد اجتماعی سنجیده‌اند نشان می‌دهد که در بین افرادی که از زندگی خود رضایت دارند اعتماد اجتماعی بیشتر است و بالعکس در میان کسانی که از زندگی خود ناراضی هستند بی‌اعتمادی رایج است. این امر علاوه بر این که تأییدی بر نظریه اینگلههارت است که معتقد است در بین کسانی که از زندگی خود ابراز ناراضی می‌کنند، بی‌اعتمادی رایج‌تر است، مطابق با یافته‌های (ابراهیمی لویه، ۱۳۸۵، آرام، ۱۳۸۸، هزار بیبی، ۱۳۸۸) نیز می‌باشد. بنابراین، می‌توان گفت با بالا رفتن رضایت از زندگی، میزان اعتماد اجتماعی نیز در سطح بالایی افزایش می‌یابد.

- احساس امنیت؛ یافته‌های بدست آمده از احساس امنیت نشان می‌دهد که بین میزان احساس امنیت و اعتماد اجتماعی در پژوهش‌های مختلف رابطه معنی‌داری برقرار است. این امر بیانگر آن است که هر چه میزان احساس امنیت افراد جامعه پایین‌تر باشد، میزان اعتماد آنها نیز کمتر است و با افزایش میزان احساس امنیت افراد در جامعه، میزان اعتماد اجتماعی آنها نیز افزایش می‌یابد. این واقعیت با یافته‌های (امیرکافی، ۱۳۷۴، عباس زاده، ۱۳۸۳، کامران و دیگری، ۱۳۸۸، امیرپور، ۱۳۸۶، منصوریان و دیگری، ۱۳۸۸، ابراهیمی لویه، ۱۳۸۵، آرام، ۱۳۸۸، رجب‌لو، ۱۳۸۵، نوپور، ۱۳۸۶، قدیمی، ۱۳۸۶، کتابی و دیگران، ۱۳۸۹، هزار بیبی، ۱۳۸۸) همخوانی دارد.

- استفاده از رسانه‌های جمعی؛ پیام‌های دیداری و شنیداری رسانه‌های ارتباط جمعی نیز به اشکال گوناگون مانند ترویج قانون‌گرایی و رعایت هنجارها، بیان فواید کار گروهی، تقویت فرهنگ دینی، نهادینه کردن حس تعاون و ... می‌توانند بر اعتماد اجتماعی افراد جامعه مؤثر باشند. همچنین این صنعت فرهنگی می‌تواند موجبات بی‌اعتمادی را در جامعه بوجود آورد. پژوهش‌ها و تحقیقات بررسی شده نیز در موارد متعدد تأثیرات عامل رسانه‌های جمعی را در اعتماد اجتماعی نشان داده‌اند. برای مثال، تحقیقی در این زمینه نشان می‌دهد که اعتماد به عملکرد رسانه‌های اجتماعی با سطح اعتماد اجتماعی رابطه معنی‌داری دارد (رجب‌لو، ۱۳۸۵). نتیجه‌ی یکی از تحقیقات تأثیر استفاده از ماهواره و اینترنت را بر اعتماد به نهادها نشان می‌دهد، به این معنا که هر چه ساعات استفاده از ماهواره و اینترنت بالاتر باشد اعتماد به نهادها نیز کمتر خواهد بود و برعکس (پورجیلی، ۱۳۸۵).

تحقیقات دیگر نیز تأثیر رسانه‌ها را در اعتماد اجتماعی افراد جامعه تأیید می‌کنند (نصیرپور سردهایی، ۱۳۸۹). بنابراین رسانه‌ها به عنوان یکی از عوامل تعیین‌کننده جامعه‌پذیری افراد، نقش بسزایی در جهت انتقال ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی به افراد دارند. این تأثیرگذاری ممکن است هم در جهت مثبت و هم در جهت منفی باشد.

- دگرخواهی؛ دگرخواهی یا ترجیح منافع جمعی نسبت به منافع فردی بر اعتماد اجتماعی تأثیر مثبت دارد. یعنی هر چقدر افراد در جامعه به منافع عمومی و جمعی توجه کنند، میزان اعتماد افزایش می‌یابد، و هرچقدر افراد منافع فردی را بر منافع جمعی ترجیح دهند، اعتماد اجتماعی کاهش می‌یابد. این واقعیت با یافته‌های (امیرکافی، ۱۳۷۴، نوپور، ۱۳۸۶، کامران و دیگری، ۱۳۸۸، آراسته و دیگری، ۱۳۸۸، هزار جریبی، ۱۳۸۸) مطابقت دارد. جامعه‌شناسان فرآیند تشکیل اعتماد را درون "ما" یا "اجتماع" تبیین می‌کنند. با شکل‌گیری "ما" بعد عاطفی عمده می‌گردد، افراد نسبت به هم نوعی دلبستگی عاطفی پیدا می‌کنند، آنها دیگر هم‌نوعان خویش را دشمن و رقیب نمی‌پندارند و این خود اعتماد میان آنها را تقویت می‌کند.

- دینداری؛ یکی از مؤثرترین متغیرهایی که توان تبیینی بالایی در اعتماد اجتماعی افراد دارد، متغیر دینداری است. گیدنز اظهار می‌دارد که باورهای مذهبی مهم‌ترین کارشان این است که معمولاً به رویدادها و موقعیت‌های اجتماعی، اعتماد تزریق می‌کنند و چارچوبی فراهم می‌آورند که رویدادها و موقعیت‌های اجتماعی را می‌توان تبیین کرد و در برابر آنها واکنش نشان داد. این متغیر هر چند خود وابسته به سایر ویژگی‌های اجتماعی است و از عوامل مختلفی تأثیر می‌پذیرد، اما در جایگاه متغیر مستقل، نقش بسیار مهمی در تبیین اعتماد اجتماعی دارد. پایبندی‌های مذهبی بالاترین تأثیر را بر اعتماد نشان می‌دهند، یعنی افراد با پایبندی‌های مذهبی بیشتر، اعتماد و ملاحظات اجتماعی بیشتری دارند. این واقعیت با یافته‌های (ابراهیمی لویه، ۱۳۸۵، رجبلو، ۱۳۸۵، نوپور، ۱۳۸۶، حیدرآبادی، ۱۳۸۸، افشانی و دیگران، ۱۳۸۸، قریشی راد و دیگران، ۱۳۸۸، کتابی و دیگران، ۱۳۸۹) مطابقت دارد.

- ریسک اعتماد؛ یافته‌های بدست آمده از ریسک اعتماد نشان می‌دهد که بین میزان ریسک اعتماد کردن و اعتماد اجتماعی رابطه معکوس وجود دارد، به گونه‌ای که هرچه میزان ریسک اعتماد بیشتر باشد، اعتماد کمتر خواهد شد و هرچه میزان ریسک اعتماد کردن کمتر باشد، میزان اعتماد اجتماعی افزایش پیدا خواهد کرد. این واقعیت با یافته‌های (قدیمی، ۱۳۸۶، ادهمی و دیگری، ۱۳۸۷) همخوانی دارد.

- ارزش‌های اخلاقی؛ ارزش‌های اخلاقی یکی دیگر از متغیرهای تأثیرگذار بر اعتماد اجتماعی است. هر چقدر در جامعه ارزش‌های اخلاقی مثبتی چون: صداقت، درستی، راستی، تلاش و ... بیشتر و ارزش‌های منفی چون: ریا، حقه بازی، فریبکاری، کلاهبرداری و ... کمتر باشد میزان اعتماد اجتماعی بیشتر می‌شود. وجود ارزش‌های اخلاقی مثبت در جامعه باعث گسترش اعتماد اجتماعی می‌شود (آرام، ۱۳۸۸، کتابی، ۱۳۸۹).

- احساس عدالت اجتماعی؛ احساس عدالت اجتماعی نیز به عنوان یکی از متغیرهای اجتماعی که بیانگر احساس و ارزیابی مردم از برخورد دولت و دستگاه‌های دولتی با مردم و استفاده یکسان مردم از امکانات و خدمات اجتماعی است رابطه مثبت و معنی‌داری را با اعتماد اجتماعی دارد (رجبلو، ۱۳۸۵، کتابی، ۱۳۸۹). بنابراین می‌توان گفت هرچه احساس عدالت بیشتر شود میزان اعتماد اجتماعی نیز بیشتر می‌شود.

۴. بحث

همانگونه که گفته شد، این پژوهش به دنبال شناخت و بررسی چگونگی شکل‌گیری اعتماد اجتماعی و فراتحلیل عوامل مؤثر بر آن از منظر تحقیقات مختلف انجام شده در این حوزه‌ها است. در این پژوهش اعتماد در سه سطح روابط شخصی فرد (سطح خرد)، روابط عام و تعمیم یافته فرد (سطح میانی) و سطح کلان مورد بررسی قرار گرفت. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که اعتماد مردم در سطح خرد از وضعیت نسبتاً خوبی برخوردار است، مردم اعتماد خوبی به اعضای خانواده، دوستان و آشنایان خویش داشتند، وضعیت اعتماد به نهادهای دولتی متوسط رو به پایین است اما اعتماد در سطح میانی وضعیت مطلوب و مناسبی ندارد.

در ارتباط با عوامل زمینه ساز اعتماد اجتماعی، هر یک از محققین در بخش چارچوب نظری، نظریه‌های مختلفی را ارائه کرده‌اند که هر یک از آنها بر عواملی خاص تأکید داشته‌اند. برخی از نظریه‌ها بر احساسات، عواطف و ارزش‌های فردی تأکید دارند و در بررسی اعتماد تئوری‌های شخصیت و متغیرهای فردی مورد توجه قرار می‌گیرد. این نظریه پردازان، اعتماد را به عنوان یک ویژگی فردی و متأثر از کنش‌های افراد در نظر می‌گیرند. به این معنا که کم یا زیاد بودن اعتماد افراد، به ویژگی‌های فردی آنان مربوط می‌شود و اگر بخواهیم اعتماد اجتماعی افراد را تبیین کنیم باید این خصوصیات را در نظر بگیریم.

نظریه های دیگر عامل ساختاری را در ایجاد اعتماد اجتماعی مهم می دانند. این دیدگاه اعتماد اجتماعی را نه یک خصوصیت فردی بلکه ویژگی نظام اجتماعی تلقی می کند. طبق این دیدگاه، اعتماد فقط در حد کمی، جزئی از ویژگی شخصیتی افراد به شمار می رود و اعتماد افراد به دیگران، بیشتر به ارزیابی آنان از قابل اعتماد بودن محیط اطرافشان بر می گردد تا به شخصیت یا تمایلات فردی آنان. افرادی که در جامعه ای زندگی می کنند که نظام اجتماعی آن از ثبات بالایی برخوردار است و هنجارها و قواعد اجتماعی از سوی دیگران رعایت می شوند از اعتماد اجتماعی بالایی برخوردارند. در مجموع می توان گفت که اکثر نظریه های مطرح در حوزه اعتماد اجتماعی یا بر ویژگی های فردی به عنوان علت بی اعتمادی تأکید دارند یا عوامل اجتماعی و ساختاری را در تحلیل اعتماد اجتماعی مهم می دانند. پژوهش های متعددی با استفاده از هر کدام از دو رویکرد فوق انجام شده است که نشان می دهد هر کدام از این دیدگاه ها جنبه ای از واقعیت را باز نمایی می کنند.

به نظر می رسد تحلیل جامع از اعتماد اجتماعی زمانی حاصل می شود که بر هر دو جزء کنشگر و ساختار به طور همزمان تأکید کنیم. این موضوعی است که نظریه پردازان تلفیقی همچون گیدنز بر آن تأکید دارند. بر این اساس با در نظر گرفتن رویکردی تلفیقی و چند عاملی در تحلیل اعتماد اجتماعی به کنکاش درباره عوامل مؤثر بر اعتماد اجتماعی در تحقیقات مختلف پرداخته شد. از این رو عوامل مؤثر بر اعتماد اجتماعی به عوامل مختلف زمینه ای و اجتماعی تقسیم شد و با توجه به نتایج تحقیقات موجود (اسنادی و پیمایشی) به تحلیل این عوامل پرداخته شد. با توجه به بررسی های انجام شده، عوامل مؤثر بر اعتماد اجتماعی در جدول زیر خلاصه شده است.

جدول ۶. طبقه بندی عوامل مؤثر بر اعتماد اجتماعی بر اساس تحقیقات مختلف

عوامل مؤثر بر اعتماد اجتماعی	متغیرهای تأثیرگذار
عوامل زمینه ای	سن، جنسیت، تحصیلات، وضعیت تأهل، پایگاه اقتصادی- اجتماعی، محل سکونت.
عوامل اجتماعی	رضایت از زندگی، احساس امنیت، استفاده از رسانه های جمعی، دگرخواهی، دینداری، ریسک اعتماد، ارزش های اخلاقی، احساس عدالت اجتماعی.

پیشنهادات پژوهش

با توجه به یافته های پژوهش حاضر، مواردی به عنوان راهکار برای افزایش میزان اعتماد اجتماعی افراد به شرح زیر پیشنهاد می شود:

- با توجه به یافته های پژوهش یکی از عوامل تأثیرگذار بر اعتماد اجتماعی، تحصیلات افراد است. بطوریکه افرادی که تحصیلات بالایی داشتند اعتماد اجتماعی بالایی هم داشتند. از این رو به نظر می رسد در صورتیکه شرایطی فراهم گردد که افراد بتوانند به نحو مطلوبی به تحصیلات خود ادامه دهند، سطح اعتماد اجتماعی هم به نحو متناسبی افزایش خواهد یافت.
- با توجه به یافته های پژوهش آنهایی که در پایگاه اقتصادی- اجتماعی پایینی قرار گرفته اند، در آنها بی اعتمادی و بدبینی رایج است. داشتن شغل مناسب و با ثبات، درآمد کافی و همچنین برخورداری از آموزش و تحصیلات که مهمترین معرف های پایگاه اقتصادی- اجتماعی به شمار می روند، نقش مهمی در ایجاد و افزایش اعتماد اجتماعی در بین افراد جامعه دارند، لذا باستی شرایطی فراهم گردد تا افراد آسانتر بتوانند تحرک اجتماعی داشته باشند.

- یکی از متغیرهای تأثیرگذار بر اعتماد اجتماعی، رضایت از زندگی است. نظریه بردازانی چون اینگلهارت و پاتنام نشان داده‌اند که در بین کسانی که از زندگی خود ابراز نارضایتی می‌کنند بی‌اعتمادی رایج‌تر است، برای همین مسئولین باید برای معضلاتی چون کاهش فقر، بیکاری، تبعیض و محرومیت اجتماعی چاره‌اندیشی کنند.
- یکی از عوامل تأثیرگذار بر اعتماد اجتماعی، احساس امنیت است. برای این منظور باید شرایطی فراهم گردد تا افراد در کنار هم احساس امنیت کنند و از طرف دیگر نظم و ثبات بیشتری در هر چهار خرده‌نظام اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی برقرار گردد و سعی شود تا تضادها در جامعه کاهش یابد.
- دگرخواهی، یکی دیگر از عوامل تأثیرگذار بر اعتماد اجتماعی است. برای چنین منظوری جامعه باید روحیه دگرخواهی و احساس تعلق جمعی را در اعضایش تقویت کند. لذا، لازم است تا به مناسک ملی، مردمی و انسانی در ورای گروه‌های اولیه بها داده شود؛ چرا که عوامل مذکور می‌توانند در تقویت روحیه دگرخواهی و احساس تعلق جمعی بسیار مؤثر باشند.
- در مورد تأثیرگذاری رسانه‌های جمعی بر اعتماد اجتماعی باید اظهار کرد که رسانه‌های جمعی باید زبان‌گویای مردم باشند و از واقعیت‌های اجتماعی بازتاب روشنی را به منصف ظهور بگذارند. انتشار به موقع اخبار و عدم سانسور غیر معقول اطلاعات و اخبار و شفاف‌سازی می‌تواند دامنه اعتماد اجتماعی را در جامعه گسترش دهد و از این طریق روابط اجتماعی را در بین مردم تسهیل کند. از سوی دیگر از آنجایی که رفتار دولتمردان در رسانه‌ها بازتاب می‌شود، بایستی این قشر در گفتارها و رفتارهایشان طوری عمل کنند که اعتماد مردم را برانگیزانند. عدم صداقت دولتمردان زمینه‌های بی‌اعتمادی را فراهم می‌کند.
- یافته‌های پژوهش نشان‌دهنده این است که بین اعتقادات دینی و اعتماد اجتماعی رابطه وجود دارد. با توجه به اینکه نظام رسمی در کشور ما به طور عمده مبتنی بر دین و آموزه‌های دینی است، در صورتی که آموزش‌های دینی (بعد اعتقادی) بتواند به نحو مؤثری در باورهای افراد جای گرفته و در آنها نهادینه شود و سپس با واسطه‌هایی از قبیل انجام فرایض دینی و شرکت در مناسک دینی و اجتماعی تقویت گردد، از سویی موجب تحکیم پیوندهای اجتماعی و از سوی دیگر به افزایش احساس اعتماد اجتماعی می‌انجامد.
- با توجه به تأثیرگذاری متغیر گرایش به ارزشهای اخلاقی بر اعتماد اجتماعی، اهتمام در افزایش و یا آموزش ارزشهای اخلاقی و جامعه‌پذیری و نهادینه‌سازی آنها از کودکی (با توجه به دیدگاه گیدنز و اریکسون) و بخصوص در زمان شکل‌گیری اعتماد بنیادی توصیه می‌شود.
- در مورد ریسک اعتماد، به عنوان یکی دیگر از تبیین‌کننده‌های اعتماد اجتماعی می‌توان گفت، بایستی شریطی را بوجود آورد تا افراد بدون هیچ‌اظطرابی به دیگران اعتماد کنند. در شرایطی که جامعه با انواع نابسامانی‌های اقتصادی-اجتماعی چون: فقر، تورم، گرانی، بیکاری، اختلاس‌های بانکی، فقدان امنیت مالی و حقوقی و ... مواجه است، افراد در اعتماد به نهادها و اعتماد به همدیگر ریسک می‌کنند. بنابراین باید دولتمردان برای مسائل فوق‌چاره‌اندیشی کنند تا جامعه از وضعیت آنومیک خارج شود.
- پیشنهاد پایانی که در مورد عدالت اجتماعی می‌توان داد این است که اگر افراد جامعه، توزیع منابع و امتیازات را عادلانه ارزیابی کنند، درک عدالت در میان آنها بالا خواهد بود و جامعه از نظم و ثبات بیشتری برخوردار خواهد گشت. برابر دانستن افراد در مقابل قانون، ایجاد فرصت‌های برابر برای همه در قالب توزیع امکانات و منابع به صورت یکسان می‌تواند زمینه مناسبی را برای تحقق عدالت در جامعه فراهم ساخته و در نتیجه به افزایش اعتماد اجتماعی منجر شود.

منابع

- آراسته، حمیدرضا؛ رزقی شیرسوار، هادی (۱۳۸۸). ارزیابی سطح اعتماد اجتماعی در میان دانشجویان مشغول به تحصیل در دانشگاه‌های کشور. پژوهش‌نامه علوم اجتماعی گرمسار. سال سوم. شماره ۲.
- آرام، هاشم (۱۳۸۸). بررسی اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن در شهر خلخال. پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهشگری اجتماعی. دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال.
- آزاد ارمکی، تقی؛ کمالی، افسانه (۱۳۸۳). اعتماد، اجتماع و جنسیت: بررسی تطبیقی اعتماد متقابل در بین دو جنس. مجله جامعه‌شناسی ایران. دوره پنجم. شماره ۳.
- ابراهیمی، فاطمه (۱۳۸۶). بررسی اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن. پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی. دانشگاه پیام نور واحد گلپایگان.
- ابراهیمی لویه، عادل (۱۳۸۵). اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن در بین مردم شهر گرمسار. فصلنامه پیک نور. سال هفتم. شماره ۳.
- ادهمی، عبدالرضا؛ کاویانپور، جلیل (۱۳۸۹). بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر میزان اعتماد اجتماعی در شهرستان نور. فصلنامه تخصصی جامعه‌شناسی آشتیان. سال پنجم. شماره ۲.
- ازکیا، مصطفی؛ حسنی راد، کریم (۱۳۸۸). نقش اعتماد اجتماعی در مشارکت مردم در طرح‌های توسعه روستایی. پژوهش‌نامه علوم اجتماعی. سال سوم. شماره ۱.
- ازکیا، مصطفی؛ غفاری، غلامرضا (۱۳۸۴). جامعه‌شناسی توسعه. تهران: انتشارات کیهان.
- افشانی، علیرضا؛ فاضل نجف‌آبادی، سمیه؛ حیدری، محمد؛ نوریان نجف‌آبادی، محمد. (۱۳۸۹). پژوهشی در باب رابطه دینداری و اعتماد اجتماعی. فصلنامه علوم اجتماعی دانشگاه علامه طباطبایی. شماره ۴۹.
- الوانی، سیدمهدی؛ شیروانی، علیرضا (۱۳۸۵). سرمایه اجتماعی (مفاهیم، نظریه‌ها و کاربردها). تهران: مانی.
- امیریور، مهناز (۱۳۸۶). بررسی جامعه‌شناختی میزان اعتماد اجتماعی گروه‌های قومی نسبت به سیاست‌های اجتماعی دولت. پایان‌نامه دکتری جامعه‌شناسی. دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات.
- امیر راشد، فرشته (۱۳۸۹). بررسی میزان اعتماد اجتماعی در استان مازندران. گزارش طرح‌های دفتر مرکزی. مازندران: جهاد دانشگاهی.
- امیرکافی، مهدی (۱۳۷۴). اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن. پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهشگری اجتماعی. دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه شهید بهشتی.
- انجمن جامعه‌شناسی ایران (۱۳۸۳). مسائل اجتماعی ایران. تهران: آگه
- انعام، راحله (۱۳۸۰). بررسی اعتماد بین شخصی روستاییان شهریار. پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی. دانشگاه الزهرا.
- اوجاقلو، سجاد؛ زاهدی، محمد جواد (۱۳۸۴). بررسی اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن در بین ساکنان شهر زنجان. مجله جامعه‌شناسی ایران. دوره ششم. شماره ۴.
- اینگلهارت، رونالد (۱۳۸۲). تحول فرهنگی در جوامع پیشرفته صنعتی. (مریم وتر، مترجم). تهران: کویر.
- پورجلی، ربابه (۱۳۸۷). مطالعه اعتماد به نهادها و سازمان‌های اداری و هنجاری در بین دو نسل ۱۶-۲۴ و ۴۵-۵۴ سال در شهر تبریز. فصلنامه علوم اجتماعی خلخال. سال چهارم. شماره ۱۹.

- پورمحمدی، علی اصغر (۱۳۷۷). اعتماد به تلویزیون و عوامل مؤثر بر آن. پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهشگری اجتماعی. دانشکده ادبیات. دانشگاه شهید بهشتی.
- تاجبخش، کیان (۱۳۸۴). سرمایه اجتماعی (اعتماد، دموکراسی و توسعه). (افشین خاکباز و حسن پویان، مترجمان). تهران: شیرازه.
- جوشقانی، فاطمه (۱۳۸۷). تأثیر نیروی انسانی مدارس بر اعتماد اجتماعی دانش‌آموزان منطقه ۲ تهران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی. دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال.
- حضرتی صومعه، زهرا (۱۳۸۹). اعتماد اجتماعی در میان مردم تهران. فصلنامه مطالعات جامعه‌شناختی ایران. سال اول. شماره ۱.
- حیدرآبادی، ابوالقاسم (۱۳۸۹). اعتماد اجتماعی و عوامل اجتماعی- فرهنگی مؤثر بر آن. فصلنامه جامعه‌شناسی مطالعات جوانان. دانشگاه آزاد بابل. سال اول. پیش شماره اول.
- خطیبی، اعظم (۱۳۸۷). گونه‌شناسی اعتماد اجتماعی و عوامل جامعه‌شناختی مؤثر بر آن. پایان‌نامه دکتری جامعه‌شناسی. دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
- دلاور، علی (۱۳۷۴). مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی. تهران: انتشارات رشد.
- رجب‌لو، موسی (۱۳۸۵). بررسی میزان اعتماد اجتماعی بر حسب پایگاه اجتماعی- اقتصادی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهشگری اجتماعی. دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال.
- ریتزر، جورج (۱۳۸۶). نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر. (محسن ثلاثی، مترجم). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- زتومکا، پیوتر (۱۳۸۶). اعتماد نظریه جامعه‌شناختی. (غلامرضا غفاری، مترجم). تهران: انتشارات تیرازه.
- زین‌آبادی، مرتضی (۱۳۸۷). تئوری‌ها و نظریات مربوط به اعتماد اجتماعی در جامعه. پژوهشکده تحقیقات استراتژیک. پژوهشنامه شماره ۱۶.
- سمیعی، زهره (۱۳۸۷). اعتماد اجتماعی و خانواده. پژوهشکده تحقیقات استراتژیک. پژوهشنامه شماره ۱۶.
- شارع‌پور، محمود (۱۳۸۰). فرسایش سرمایه اجتماعی و پیامدهای آن. نامه انجمن جامعه‌شناسی. سال اول. شماره ۱.
- عباس‌زاده، محمد (۱۳۸۳). عوامل مؤثر بر شکل‌گیری اعتماد اجتماعی دانشجویان. فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی. سال چهارم. شماره ۱۵.
- عبدی، جواد (۱۳۸۲). بررسی انسجام اجتماعی و اعتماد اجتماعی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهشگری اجتماعی. دانشگاه آزاد اسلامی واحد رودهن.
- عظیمی‌هاشمی، مزگان (۱۳۷۳). عام‌گرایی و عوامل مؤثر بر آن. پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهشگری اجتماعی. دانشکده ادبیات دانشگاه شهید بهشتی.
- علی‌بابایی، یحیی؛ فیروزجائیان، علی اصغر (۱۳۸۸). تحلیل جامعه‌شناختی عوامل مؤثر بر قانون‌گریزی. فصلنامه دانش انتظامی. سال یازدهم. شماره ۴.
- عمید، حسن (۱۳۶۹). فرهنگ عمید. تهران: امیرکبیر.
- فتاحی، رحمت‌الله؛ پریخ، مه‌ری (۱۳۸۴). راهنمای نگارش مرور نوشتارها و پیشینه پژوهش. تهران: نشر کتابدار.
- فراهانی، حجت‌الله؛ عریضی، حمیدرضا (۱۳۸۴). روش‌های پیشرفته پژوهش در علوم انسانی (رویکردی کاربردی). اصفهان: جهاد دانشگاهی واحد اصفهان.

- فروغ زاده، سیمین (۱۳۸۸). تأملی بر چیستی فراتحلیل در تحقیقات جامعه‌شناختی ایران. فصلنامه تخصصی جامعه‌شناسی آشتیان. سال پنجم. شماره ۳.
- فوکویاما، فرانسیس (۱۳۷۹). پایان نظم؛ سرمایه اجتماعی و حفظ آن. (غلامعباس توسلی، مترجم). تهران: جامعه ایرانیان.
- قاسمی، یارمحمد؛ زمانی، علی. (۱۳۸۸). بررسی میزان اعتماد اجتماعی دانشجویان به اساتید دانشگاه و عوامل مرتبط با آن. فصلنامه پژوهش اجتماعی رودهن. سال دوم. شماره ۲.
- قدیمی، مهدی (۱۳۸۶). بررسی میزان اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن در بین دانشجویان دانشگاه‌های زنجان. پژوهشنامه علوم انسانی دانشگاه شهید بهشتی. شماره ۵۳.
- قریشی راد، فخر السادات؛ صداقت، کامران (۱۳۸۸). بررسی نقش عوامل فرهنگی - اجتماعی مرتبط بر شکل‌گیری اعتماد اجتماعی شهروندان تبریز. جامعه‌شناسی کاربردی (مجله پژوهشی علوم انسانی دانشگاه اصفهان). شماره پیاپی (۴۰). شماره ۴.
- کامران، فریدون، احمدیان، اسلام (۱۳۸۸). بررسی میزان اعتماد اجتماعی مردم به پلیس و عوامل مرتبط با آن در استان ایلام. فصلنامه پژوهش اجتماعی رودهن. سال دوم. شماره ۴.
- کتابی، محمود؛ ادیبی سده، مهدی؛ قاسمی، وحید؛ صادقی ده چشمه، ستار (۱۳۸۹). سنجش اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن در مراکز شهرستانهای چهارمحال و بختیاری. فصلنامه جامعه‌شناسی کاربردی. سال بیست و یکم. شماره پیاپی (۴۰). شماره ۴.
- کفاشی، مجید (۱۳۸۹). رواسازی مقیاس سنجش اعتماد اجتماعی به دانشگاه آزاد اسلامی. فصلنامه پژوهش اجتماعی رودهن. سال سوم. شماره ۸.
- کفاشی، مجید؛ آزاده، نادر (۱۳۸۸). عوامل اجتماعی مؤثر بر میزان اعتماد اجتماعی در بین اعضای هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد رودهن. پژوهش نامه علوم اجتماعی گرمسار. سال سوم. شماره ۱.
- کلمن، جیمز (۱۳۷۷). بنیاد نظریه‌های اجتماعی. (منوچهر صبوری، مترجم). تهران: نشر نی.
- کوپر، هریس ام (۱۳۷۹). پژوهش ترکیبی، راهنمای بررسی متون برای پژوهش. (محمدعلی حمیدرفیعی، مترجم). تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- گلابی، فاطمه (۱۳۸۳). نقش اعتماد در امر توسعه با تأکید بر عملکرد و نقش شوراهاى اسلامی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهشگری اجتماعی. دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.
- گلیچ، نصرالله (۱۳۸۶). بررسی جامعه‌شناختی سطوح اعتماد اجتماعی زنان به پلیس در شهر تهران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهشگری اجتماعی. دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۴). پیامدهای مدرنیت. (محسن ثلاثی، مترجم). تهران: مرکز.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۷۸). تجدد و تشخص. (ناصر موفقیان، مترجم). تهران: نشر نی.
- محسنی تبریزی، علیرضا؛ شیرعلی، اسماعیل. (۱۳۸۸). عوامل مؤثر بر اعتماد اجتماعی دانشجویان ایرانی خارج از کشور. فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی. شماره پیاپی (۵۲). شماره ۲.
- منصوریان، محمد کریم؛ قدرتی، حسین (۱۳۸۸). اعتماد اجتماعی و تعیین‌کننده‌های آن: رهیافت نهاد محور یا رهیافت جامعه محور؟. جامعه‌شناسی کاربردی. سال بیستم. شماره پیاپی (۳۴). شماره ۲.

- ناطق پور، محمد جواد؛ فیروزآبادی، سید احمد. (۱۳۸۵). شکل گیری سرمایه اجتماعی و فراتحلیل عوامل مؤثر بر آن. نامه علوم اجتماعی. شماره ۲۸.
- نصیرپور سردهایی، مجید (۱۳۸۹). عوامل اجتماعی مؤثر بر سطح تحمل اجتماعی شهروندان سراب. پایان نامه کارشناسی ارشد پژوهشگری اجتماعی. دانشگاه آزاد اسلامی واحد رودهن.
- نوپور، فضا (۱۳۸۶). بررسی عوامل مؤثر بر اعتماد اجتماعی در بین جوانان ۲۰ تا ۳۰ ساله تهران. پایان نامه کارشناسی ارشد پژوهشگری اجتماعی. دانشگاه آزاد اسلامی واحد رودهن.
- هزار جریبی، جعفر؛ صفری شالی، رضا (۱۳۸۸). بررسی عوامل مؤثر بر اعتماد اجتماعی شهروندان. جامعه شناسی کاربردی (مجله پژوهشی علوم انسانی دانشگاه اصفهان). شماره پیاپی (۳۶). شماره ۴.
- **Coleman, James. (1990).** Foundations of Social Theory . Combridge. The Belknap press of Harvard university press.
- **Erden, A. and H. Erden (2009).** "Predicting organizational trust level of school managers and teachers at elementary schools", Procedia Social and Behavioral Sciences, 1.
- **Fukuyama, Francis. (1995).** Trust: the social Virtues and the Creation of Prosperity. New York: free press.
- **Henslin, James, M. (1968).** Down to Earth Sociology. New York. the free press.
- **Jhonson, David. (1993).** Reaching out: interpersonal effectiveness and self-actualization. Boston. Allyn and Bacon.
- **Luhmann, Niklas. (1979).** Trust and Power. New York: Wiley.
- **Hunt, M. (1997).** How sciences takes stock. New York: Russell sage found.
- **Hunter, J.E & Schmidt, F.L. (1990).** Methods of meta analysis: correcting error and bias in research finding. New Bury Park. C.A: sage publication.
- **Katzell, Raymond A, Richard A. Guzzo, Susan E. Jackson. (1987).** meta analysis. Research in organization behavior. Volume 9. Pages 407-442, JAI press Inc.
- **Miller, Steven I, Marcel Fredricks, Frank J.Perino. (2005).** Social science research and policymaking: Meta-analysis and paradox.